

УДК 159.9.072:159.947-053.6:[374:796](045)
DOI <https://doi.org/10.32840/1992-5786.2022.85.9>

Г. А. Васильєв

аспірант кафедри педагогіки та освітнього менеджменту
Уманського державного педагогічного університету
імені Павла Тичини

КРИТЕРІЇ, ПОКАЗНИКИ ТА РІВНІ СФОРМОВАНOSTІ ВОЛЬОВИХ ЯКОСТЕЙ ПІДЛІТКІВ У ПОЗАШКІЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ СПОРТИВНОГО СПРЯМУВАННЯ

У статті обґрунтовано систему критеріїв, показників та рівнів сформованості вольових якостей підлітків у позашкільних закладах спортивного спрямування.

Виокремлені основні вольові якості (цілеспрямованість, ініціативність, наполегливість, витримка, рішучість) розглядаються як самостійні, стійкі психічні утворення особистості, зміст яких зумовлений особистим досвідом, сформованими мотивами та установками, що визначають рівень свідомої саморегуляції особистістю своєї поведінки, здатністю долати труднощі, що виникають на шляху до досягнення поставленої мети.

Мета статті – визначити та схарактеризувати критерії, показники, рівні сформованості вольових якостей підлітків у позашкільних закладах спортивного спрямування.

Підлітковий вік є сприятливим для формування вольових якостей під час занять фізичною культурою й спортом, що мають неоціненний вплив на особистість, оскільки охоплюють не лише її фізичну сферу, але й духовну та емоційну.

Сформованість вольових якостей характеризується за такими критеріями: знаннями (розуміння сутності понять «воля», «вольові якості», «вольова особистість»); ставленням (потреби та мотиви особистості у становленні та розвитку вольових якостей, їх (якостей) належність до системи ціннісних орієнтацій); вольовою поведінкою (якою мірою вольові якості реалізуються особистістю в конкретних вчинках та діях).

Оцінювання вольових якостей запропоновано здійснювати за двома параметрами – вираженість та генералізованість. Під вираженістю вольової якості розуміється наявність та стійкість прояву основних її ознак, які піддаються виміру та оцінюванню. Під генералізованістю – універсальність якості, тобто широта її проявів у різних ситуаціях.

У дослідженні також визначено рівні сформованості вольових якостей підлітків, які займаються у позашкільних закладах спортивного спрямування (низький, середній, високий).

Матеріали дослідження можуть бути використані у процесі виховання вольових якостей особистості. Подальших досліджень потребує проблема удосконалення шляхів формування вольових якостей підлітків у позашкільних закладах спортивного спрямування.

Ключові слова: *вольові якості, особистість учня, позашкільні заклади спортивного спрямування, критерії, показники, рівні сформованості вольових якостей підлітків, формування вольових якостей, процес формування вольових якостей.*

Постановка проблеми. Нині система позашкільної освіти в Україні має досить широко представлені шляхи формування соціально активної, фізично здорової і духовно багаті особистості, що відображено в основних нормативних державних документах (Закон України «Про освіту», Закон України «Про позашкільну освіту», Закон України «Про фізичну культуру і спорт» та ін. [7; 8; 9]). Зокрема, заняття підлітків у позашкільних закладах спортивного спрямування мають потенційні можливості у формуванні вольових якостей за допомогою активного комплексного впливу, оскільки дозволяють максимально врахувати особливості підліткового віку: прагнення підлітків до фізичного вдосконалення, наслідування; бажання бути схожим на своїх кумирів, бути першим, зайняти гідне місце у колі однолітків, домогтися

визнання, поваги, випробувати себе у подоланні труднощів; прагнення задовольнити потреби в динамічному русі, новизні, різноманітних емоціях, спілкуванні в колі однолітків. Отже, актуалізується проблема аналізу ефективності формування вольових якостей, визначення критеріїв, показників та відповідних рівнів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика формування вольових якостей є об'єктом дослідження науковців у сфері філософії, психології, педагогіки. Взаємозв'язок моральних та вольових якостей, діяльність педагогів щодо формування даних якостей висвітлено у працях І. Беха, Г. Ващенко, І. Дудник, В. Желанової та ін. [1; 2; 5; 6].

Особливості формування вольових якостей учнів засобами фізичного виховання проаналізо-

вано в працях А. Лайчук, Ю. Пронь, І. Тараненко, О. Язловецької та ін. [10; 11; 14; 15].

У дослідженнях І. Тараненко визначено критерії вихованості морально-вольових якостей важких підлітків: особистісно-ціннісний, мотиваційно-вольовий, адаптивно-суб'єктний, комунікативно-поведінковий [14].

Підготовку майбутніх педагогів до формування морально-вольових якостей учнів схарактеризовано у працях Ю. Дубовик та ін. [4].

Однак, виникає потреба оцінювання сформованості вольових якостей особистості у позашкільних закладах спортивного спрямування.

Мета статті – визначити та схарактеризувати критерії, показники, рівні сформованості вольових якостей підлітків у позашкільних закладах спортивного спрямування.

Виклад основного матеріалу. Для оцінювання рівнів сформованості вольових якостей підлітків необхідно розробити систему критеріїв та показників із врахуванням структури вольових якостей та у контексті нашого дослідження – потенціалу позашкільних закладів спортивного спрямування у їх формуванні.

Вольові якості розглядаємо як самостійні, стійкі психічні утворення особистості, зміст яких зумовлений особистим досвідом, сформованими мотивами та установками, що визначають рівень свідомої саморегуляції особистістю своєї поведінки, здатністю долати труднощі, що виникають на шляху до досягнення поставленої мети.

До основних вольових якостей належать цілеспрямованість, ініціативність, наполегливість, витримка, рішучість.

Процес формування вольових якостей особистості пов'язаний з процесами становлення суспільної активності, моральним вихованням; носить нестійкий, суперечливий, імпульсивний характер та включає становлення суспільної активності, потреб, інтересів, мотивів до різних видів діяльності.

Підлітковий вік є сприятливим для формування вольових якостей під час занять фізичною культурою й спортом; цілеспрямоване, акцентоване застосування засобів фізичної культури активізує формування вольових якостей у школярів, має неоціненний вплив на особистість, оскільки охоплюють не лише її фізичну сферу, але й духовну та емоційну.

Поняття «критерій» має різне трактування; з одного боку, критерій виступає як міра, ознака, що дозволяють оцінити якісно-кількісні зміни в розвитку особистості, з іншого, як сукупність ознак (або рівнів), що умовно характеризують педагогічні явища в процесі розвитку і виховання [13, с. 312].

У словнику-довіднику з професійної педагогіки поняття «критерій» (від грецьк. *Χριτήριον* – здатність розрізнення, мірило, засіб судження, пов'я-

заного з грецьк. *χρίνω* – розділяю, розрізняю) визначається як мірило, на основі якого відбувається оцінювання, класифікація або визначення певного явища чи процесу [14].

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови термін «критерій» розглядається як ознака, що забезпечує можливість виявлення стану та рівня сформованості вольових якостей підлітків. «Показник» – це свідчення, доказ, ознака чого-небудь [3, с. 838]. У нашому дослідженні показники – це кількісні або якісні характеристики сформованості кожної вольової якості, властивості, ознаки об'єкта, який вивчається.

На основі аналізу різних підходів до визначення критеріїв та показників сформованості вольових якостей, у нашому дослідженні сформованість вольових якостей характеризується за такими критеріями: знаннями (показниками сформованості знань обрано: розуміння сутності понять «воля», «вольові якості» та їх значення в житті людини, що приведе до успіху чи до уникнення невдачі, «вольова особистість»; також розуміння уявлення про способи реалізації кожної якості); ставленням (потреби та мотиви особистості у становленні та розвитку вольових якостей, їх (якостей) належність до системи ціннісних орієнтацій; емоційно-позитивне ставлення до формування витримки, рішучості, ініціативності, наполегливості, цілеспрямованості; мотивація на добровільне їх виявлення); вольовою поведінкою (уміння ухвалювати самостійні рішення та нести відповідальність за їх наслідки; здатність добровільно виконувати обов'язки; уміння контролювати і коригувати свою поведінку, реалізовувати вольові якості в конкретних вчинках та діях, здатність до самопізнання та самовиховання).

Однією з основних внутрішніх суперечностей, які по-своєму виявляються на різних етапах індивідуального розвитку особистості, є розходження між новими потребами, прагненнями, запитамі, ідеалами, що виникають, і досягнутим рівнем розвитку операційних можливостей. Мотиваційна сторона, як правило, випереджає операційну в розвитку особистості, і це розходження між ними спонукає її (особистість) до руху вперед, зокрема, воно породжує прагнення особистості до самовдосконалення, що закономірно виникає на певному ступені розвитку у підлітковому і старшому шкільному віці.

У житті людини знання, відносини та вчинки тісно пов'язані між собою, утворюють єдність, що виражається в деяких особистісних якостях (цілеспрямованість, рішучість, ініціативність, витримка, наполегливість тощо).

Виходячи з того, що старшокласники постійно залучені до різноманітної діяльності й мають відтворювати певну поведінку, потрібно розкрити причини, що викликають мотивацію їх діяльності.

Потребу (англ. necessity – необхідність, зокрема, підтримки життєдіяльності організму, розвитку людської особистості, соціальної групи, суспільства в цілому; стимул активності й діяльності людини) розглядаємо в тісному взаємозв'язку з мотивацією людини); вольовою поведінкою (якою мірою вольові якості реалізуються особистістю в конкретних вчинках та діях).

Для розробки діагностичного інструментарію, необхідно розробити критерії оцінки вольових аспектів. Суть таких критеріїв повинна зводитися до того, щоб позначити конкретні показники прояву тієї чи іншої вольової якості, які спостерігають і фіксують суб'єкти процесу. При цьому вони не узагальнюють та не оцінюють прояв вольової якості «взагалі», вони лише фіксують його за певною шкалою.

У психолого-педагогічній науці кожному вольову якості прийнято оцінювати за двома параметрами – вираженість та генералізованість. Під вираженістю вольової якості розуміється наявність та стійкість прояву основних її ознак, які піддаються виміру та оцінюванню. Під генералізованістю – універсальність якості, тобто широта її проявів у різних ситуаціях. Очевидно, що та сама вольова якість у різних обставинах може проявлятися по-різному: підліток може бути досить цілеспрямованим у тренувальній діяльності, але не виявляти дану якість в повсякденному житті. Параметри (вираженість та генералізованість) означених вольових якостей подано в таблиці 1.

У відповідності до мети, розроблено рівні сформованості вольових якостей підлітків у позашкільних закладах спортивного спрямування.

Низький рівень сформованості вольових якостей характеризується наявністю фрагментарних знань про вольові якості та їх значення для особистості. Маючи незадовільні теоретичні знання, підліток не виявляє інтересу до реалізації знань на практиці. Ціннісні орієнтації, які регулюють прояв вольових якостей не сформовані, основний механізм виділення цінностей – відсутність диференціації. Це перешкоджає усвідомленню вибирати та ієрархізувати у певну структуру ті чи інші цінності людського життя як головні цілі. Водночас, оцінка відповідності своїх вольових якостей вимогам суспільства у таких підлітків завищена через їх незнання. Вони мають невиразне уявлення про ідеал, що заважає їм прогнозувати перспективу розвитку своїх вольових якостей.

Тренувальна діяльність в позашкільних закладах спортивного спрямування, якою займається підліток з низьким рівнем сформованості вольових якостей, носить переважно емоційно-виконавчий характер (вплив товаришів, «мода» займатися спортом, проведення часу та ін.) і може бути припинена при виникненні перших труднощів. Часто підлітки цієї групи не можуть мобілізувати свої сили для подолання труднощів (дотримання пра-

вил, тривале, монотонне відпрацювання вправ, дисциплінованість тощо). Тому, їх мотиви заняття спортом не характеризуються орієнтацією на зміст та результат. Підліток з низьким рівнем сформованості вольових якостей часто характеризується порушеннями норм поведінки. Вони не виявляють активності, ініціативи, відповідальності, не відчують задоволення від тренувальних занять.

Підлітки з низьким рівнем сформованості вольових якостей не здатні ухвалювати самостійні рішення та нести відповідальність за їх наслідки; добровільно виконувати громадські обов'язки; не вміють контролювати і коригувати свою поведінку, у них не сформована потреба діяти відповідно до вимог суспільства.

Середній рівень сформованості вольових якостей підлітків характеризується наявністю знань щодо сутності вольових якостей, норм поведінки, розумінням їх суспільної значущості. Проте, необхідна для морального становлення інформація усе ще залишається для підлітка особистісно-індиферентною, не включеною у сферу його потреб. Ціннісні орієнтації перебувають у стадії формування. Диференціація їх слабо розвинена, підліток неспроможний зробити чіткий їх вибір, виділяти різні за значимістю якості. За змістом ціннісні орієнтації спрямовані, з одного боку – на особистість, індивідуальні інтереси, з іншого боку – на своїх товаришів. Найчастіше самооцінка відповідності особистісних якостей вимогам суспільства дещо завищено. Вони прогнозують лише окремі моменти розвитку вольових якостей. Зазвичай, вони вважають, що можуть досягти спортивного ідеалу, не докладаючи до цього особливих зусиль. Разом з тим такі підлітки слабо уявляють шляхи самовдосконалення. Участь їх у тренуванні має відносно самостійний характер, але вони епізодично виявляють відповідальність та ініціативу. Їх характеризує суперечливе ставлення до подолання труднощів: підлітки можуть виявляти завзятість у досягненні мети, але досить часто пасують перед труднощами, відмовляються від поставлених завдань.

Високий рівень сформованості вольових якостей підлітків характеризується розумінням сутності понять «воля», «вольові якості» та їх значення в житті людини; всі основні вимоги суспільства до поведінки усвідомлюються ними як суспільно, і як особистісно-необхідні і, отже, внутрішньо сприймаються підлітками, стають їх переконаннями. Вони виявляють уміння реалізувати знання норм поведінки практично. Їх ціннісні орієнтації характеризуються емоційно-позитивним ставленням до формування витримки, рішучості, ініціативності, наполегливості, цілеспрямованості. Підлітки реально оцінюють відповідність своїх вольових якостей вимогам суспільства, мають повне уявлення про спортивні норми та ідеал. У підлітків цього рівня домінують соціаль-

Таблиця 1

Критеріограми оцінки вияву вольових якостей

Витримка – вміння контролювати свою поведінку, утримуватися від імпульсних дій.	
Вираженість:	Генералізованість:
– коли стривожений, хвилюється, втрачає контроль за собою; – якщо поганий настрої, не може це приховати; – сильне хвилювання, як правило, не позначається на його діях та поведінці під час тренування; – у складній ситуації зазвичай губиться, не може прийняти потрібне рішення.	– у суперечці, зазвичай, вдається зберегти спокій та врівноваженість; – на тренуваннях дуже хвилюється, що не зможе виконати завдання, яке знає; – не може стримати себе, щоб на грубість не відповісти тим самим; – може змусити себе тренуватися, перемагаючи втому та біль, якщо це необхідно.
Рішучість – вміння ухвалювати та втілювати в життя швидкі та обґрунтовані рішення.	
Вираженість:	Генералізованість:
– ухвалюючи рішення, завжди реально оцінює свої можливості; – більше подобається, коли відповідальність за спільну справу несуть інші.	– сформовано відповідальність за свої справи та вчинки; – важко долає страх, тривогу, побоювання; – можливість ризикнути приносить радість.
Ініціативність – здатність діяти творчо, з вигадкою, винахідливістю, винахідливістю.	
Вираженість:	Генералізованість:
– відсутність поради, підтримки педагога знижують результативність на тренуванні; – зазвичай відмовляється від своїх планів, намірів, якщо інші знаходять їх невдалими; – виявляє активність (наприклад, в процесі тренувань) що супроводжується винахідливістю, пропозицією покращення процесу чи явища тощо.	– ніколи з власної ініціативи не береться виконувати доручення; – при розмові та знайомствах завжди прагне надати ініціативу іншому; – намагається діяти творчо, з власного почину.
Наполегливість – здатний доводити розпочату справу до кінця, незважаючи ні на що.	
Вираженість:	Генералізованість:
– починаючи тренування, робить все для її виконання; – характерні систематичність та планованість у тренуваннях; – більше подобаються легкі, навіть менш результативні шляхи для досягнення мети; – до кінця виконує нудну та одноманітну роботу, якщо це необхідно; – не відмовляється перевірити себе у важких справах.	– не може змусити себе займатися, якщо втомився; – на тренуваннях змушує себе завжди виконати завдання, навіть якщо втомився; – у суперечці часто поступається іншим; – охоче виконує громадські доручення та добивається того, що хоче.
Цілеспрямованість – вміння підпорядковувати свої дії поставленим цілям.	
Вираженість:	Генералізованість:
– чітко усвідомлює, чого хоче досягти, починаючи будь-яку справу; – поставивши мету, прагне її досягненню; – заздалегідь планує завдання, планує свою роботу; – під впливом різноманітних перешкод прагнення мети слабшає; – починаючи нову справу, не завжди чітко уявляє собі, чого слід прагнути.	– невдача на тренуваннях спонукає займатися з подвоєною енергією; – інтереси нестійкі, не визначився, чим займатиметься у житті; – під час тренувань швидко набридає працювати за запропонованим планом; – не замислюється над тим, навіщо йому вміння, які отримує на тренуваннях; – завжди намагається до кінця виконати будь-яке доручення, зокрема й громадське.

но-ціннісні мотиви занять спортом, майже завжди одержують задоволення від тренувальних занять. Вони характеризуються орієнтацією на зміст та результат занять. Спрямованість відносин до людей проявляється у здатності виявляти волю як у звичайних життєвих, так і у важких ситуаціях. У процесі життєдіяльності підлітки активно будують відносини з іншими людьми; виявляють прагнення зберегти повагу та доброзичливі стосунки з оточуючими, бути корисними іншим,

Висновки і пропозиції. Таким чином, для оцінювання рівнів сформованості вольових якостей підлітків розроблено систему критеріїв, рівнів сформованості вольових якостей із врахуванням особливостей підліткового віку та, у контексті

нашого дослідження, – потенціалу позашкільних закладів спортивного спрямування щодо означеної проблеми.

Стаття не вичерпує всіх аспектів порушеної проблеми. Дослідження потребує стан сформованості вольових якостей та проблема удосконалення шляхів формування вольових якостей підлітків у позашкільних закладах спортивного спрямування.

Список використаної літератури:

1. Бех І. Д. Від волі до особистості. Київ : «Либідь», 1995. 202 с.
2. Ващенко Г. Г. Виховання волі і характеру. Ч. 1. Психологія волі і характеру. Лондон : Вид-во Спілки Української Молоді, 1952. 256 с.

3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ: Ірпінь. ВТФ: Перун, 2004. 1440 с.
4. Дубовик Ю. М. Підготовка майбутніх учителів фізичної культури до формування морально-вольових якостей учнів основної школи: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Харків, 2018. 267 с.
5. Дудник І. О. Формування вольових якостей у студентів у процесі занять фізичною культурою : навч.-метод. посіб. Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького 2016. 72 с.
6. Желанова В. В. Морально-вольові особистості як суттєва детермінанта формування «навичок ХХІ століття». *Науковий вісник Ужгородського національного університету : серія: Педагогіка. Соціальна робота.* Ужгород : Говерла, 2017. Вип. 2 (41). С. 99–101.
7. Закон України «Про освіту». *Відомості Верховної Ради України.* 2017. 25 вересня.
8. Закон України «Про позашкільну освіту» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1841-14#Text>
9. Закон України «Про фізичну культуру і спорт» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3808-12#Text>
10. Лайчук А. М. Формування морально-вольових якостей учнів під час тренувального етапу в спортивній школі. *Народна освіта.* Випуск № 1(37), 2019 р. URL: https://www.narodnaosvita.kiev.ua/?page_id=5588
11. Пронь Ю. М. Самовиховання вольових якостей у дітей старшого шкільного віку. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.* Серія психологічна № 1, 2018 с. 71–79. 73).
12. Словник-довідник з професійної педагогіки / за ред. А. В. Семенова. Одеса, 2006. 272 с.
13. Сучасний тлумачний словник української мови / за ред. В. В. Дубічинського. Харків, 2006. 1008 с., с. 312
14. Тараненко І. В. Формування морально-вольових якостей підлітків у процесі занять фізичною культурою і спортом. *Технології здоров'язбереження в загальноосвітніх і вищих навчальних закладах України: проблеми та перспективи:* матеріали Всеукр. студ. наук.-практ. конф., 21–22 жовтня 2015 р. Полтава, 2015. С. 125–128.
15. Язловецька О. В. Теоретичні аспекти формування вольових якостей у підлітків засобами фізичного виховання. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова.* Випуск 131, 2021. С. 451–455.

Vasiliev G. Criteria, indicators and levels of formation of willpower of teenagers in extracurricular sports institutions

The article substantiates the system of criteria, indicators and levels of formation of willpower of teenagers in extracurricular sports institutions.

The singled out basic will qualities (purposefulness, initiative, perseverance, endurance, determination) are considered as independent, stable mental formations of the personality, the content of which is determined by personal experience, formed motives and attitudes that determine the level of conscious self-regulation by the individual of his behavior, the ability to overcome difficulties that arise on the way to achieving the set goal.

The purpose of the article is to determine and characterize the criteria, indicators, levels of formation of willpower of teenagers in extracurricular sports institutions.

Adolescence is favorable for the formation of strong-willed qualities during physical education and sports, which have an invaluable impact on a person, since they cover not only his physical sphere, but also spiritual and emotional ones.

The formation of strong-willed qualities is characterized by the following criteria: knowledge (understanding of the essence of the concepts «will», «strong-willed qualities», «strong-willed personality»); attitude (needs and motives of the individual in the formation and development of volitional qualities, their (qualities) belonging to the system of value orientations); volitional behavior (the extent to which volitional qualities are realized by a person in specific deeds and actions).

It is proposed to evaluate willpower according to two parameters – expressiveness and generalization. The expressiveness of the will quality means the presence and stability of the manifestation of its main signs, which are amenable to measurement and evaluation. Under generalization is the universality of the quality, i.e. the breadth of its manifestations in different situations.

The study also determined the levels of formation of the willpower of teenagers engaged in extracurricular sports (low, medium, high).

The research materials can be used in the process of education of strong-willed personality qualities. The problem of improving the ways of forming the willpower of teenagers in extracurricular sports institutions requires further research.

Key words: *strong-willed qualities, student's personality, extracurricular sports institutions, criteria, indicators, levels of strong-willed qualities of teenagers, forming strong-willed qualities, the process of forming strong-willed qualities.*